

С Т А Т Т І

М.А.ВАЛЬО

БАЛЬТАЗАР ГАКЕТ (АКЕ) І ЙОГО ОПИСИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ТА КРИМУ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Як не дивно, але протягом майже двох століть велика наукова спадщина цього вченого з різних причин на Україні належно не вивчалась. Не перекладалися і не вводилися в науковий обіг його праці, які здебільшого німецькою та французькою мовами з'являлися друком в західноєвропейських видавництвах і періодиці другої половини ХVІІІ — початку ХІХ століття. А серед іноземних діячів науки того часу він був непересічною особистістю, вніс чи не найбільший вклад у всебічне вивчення багатьох регіонів України та у розвиток наукових знань про наш край.

Йдеться про відомого австрійського вченого і мандрівника, професора медичного факультету Львівського університету в 1787 – 1805 роках, Бальтазара Гакета (Аке) [1] (1739, Ле Конке, Нижня Бретань — 1815, Відень). Француз, а радше бретонець за походженням, він був ученим енциклопедичних знань і людиною бурхливої долі. Після участі у Семилітній війні (1757 – 1763) війсьним хірургом і короткочасної праці у шпиталі воєнних інвалідів у Празі подався на Південь Австрійської монархії, де працював лікарем на ртутних копальнях Ідрії та професором медико-хірургічного ліцею в Любляні (Словенія). Свою педагогічну практику поєднував з науковими подорожами у Південно-Східні Альпи та прилеглі до них регіони, заселені головню південними слов'янами. Результати своїх досліджень опублікував у великій кількості праць [2].

У 1787 році його запрошено до Львова для викладання природознавства у недавно заснованому тут (в 1784 році) цісарем Йосифом ІІ університеті. Це дало йому змогу продовжити дослідження нових незвіданих досі гірських масивів, на цей раз — Північних Карпат, і суміжних з ними земель, також України.

Однак центральне місце у праці (увесь третій том і багато розділів інших томів) відведено Українським Карпатам і західноукраїнським землям, насамперед тим, якими пролягали заздалегідь заплановані вченим, складні і часто небезпечні маршрути його подорожей зі Львова на Південь через Галицьке Поділля, Покуття, Буковину, або — через Прикарпаття, Гуцульщину і Бойківщину. Ото ж, у праці знаходимо цінні, часто перші відомості про ці землі як природознавчого, так і народознавчого характеру. Наприклад, Гакет чи не першим відкрив і дослідив потужні поклади кременю на Поділлі та розсипи по всьому Прикарпаттю цього стратегічного на той час мінералу, з якого виробляли кресала для армії; чи не вперше подав також більш або менш докладні описи великої кількості міст і містечок цих регіонів — Золочева, Зборова, Тернополя, Чорткова, Бучача, Снятина, Заліщик, Чернівців, Коломиї, Станіслава, Городенки і багатьох інших. Кам'янець-Подільський, Хотин і Придністровські степи Бессарабії були найдалі висунутими на Південний Схід теренами, де Гакет побував на першому етапі своїх Карпатських подорожей, не зважаючи на активні дії в цих краях затяжної (1787 – 1791) війни Росії та Австрії проти Туреччини. Під Хотином був свідком “кривавої бойні” при облозі цієї тоді ще турецької фортеці. Невипадково у праці помістив нині рідкісний графічний малюнок ще не зруйнованого Хотина, а також не менш рідкісні малюнки типів ногайських татар, за життям яких спостерігав у степах Придністров'я. Результатом його кількарізних мандрів по Гуцульщині було, знов-таки, чи не вперше здійснене ним всебічне дослідження їх могутніх гірських масивів, насамперед Чорногори, а також наукове обстеження здавна відомих тут соляних джерел і промислів з описом продуктивності і прибутковості найбільших з них: біля Чернівців, у Кутах, у Торопах, Яблуневі, Коломиї, Делятині та інших. Під час подорожей по Бойківщині, знов-таки, першим досліджував поклади і промислову переробку залізної руди у Мазуні, Скольому, Смольній, Кропивнику, Довгому, а також не менш багаті, ніж на Гуцульщині, соляні жупи Дрогобича, стебника, Сільця, Самбора, Старої Солі та інших; першим звернув увагу на нафтоносність теренів Східної Бойківщини і описав примітивний видобуток нафти в с. Нагуевичах біля Дрогобича. Висунув перспективну наукову гіпотезу про тяглість покладів солі вздовж усього

Північного схилу Карпатського хребта та про близьке сусідство до них нафтових родовищ. Особливо цінною є всебічна інформація, подана вченим при описах Львова, на той час ще обведеного мурами, з переліком архітектурних пам'яток і будівель його середмістя і забудов його розлогих передмість, з характеристикою усєї складності взаємин різних національних груп його понад сорокатисячного населення. Під час мандрівок по Львівщині обстежував її лісові масиви, тютюнову фабрику у Винниках, лікувальні води і заклади Шкла і Лубеня, рідкісні вже тоді гніздилища бобрів на ріці Буг, описав ряд її містечок — Раву, Немирів, Жовкву та інші.

На особливу увагу заслуговують народознавчі та етнографічні аспекти праці Гакета, що ґрунтувалися на дотриманні ним концепції автохтонності українців (червоноросів, русинів) на їх етнічних землях та на висвітленні згубних наслідків багатовікового панування тут шляхетської Польщі, і водночас — складного їх суспільно-політичного становища за умов колоніальної політики Австрійської монархії. Лояльністю вченого щодо українського населення Галичини позначені цінні його спостереження про життя, характер і побут гуцулів, їх багатий одяг, житло і, чи не перший в науковій літературі, опис гуцульського весілля, а також докладні описи одягу міщан і селян з-під Львова. Зворушує своєрідне мікродослідження вченим етимології назви “Червона Русь” як синоніма Галичини, яку автор виводить не за традицією — від назви комахи червця, а від червоного кольору ягід калини, масово поширеної на цій землі. Водночас вчений не залишає поза увагою й інші національні групи населення — поляків, німців, вірменів, караїмів та інших, висвітлюючи історію їх походження, роль в суспільно-політичному житті краю в минулому і сучасності. Важливим доповненням цього аспекту Гакетових досліджень є багатий ілюстративний матеріал його праці про Карпати — карти, статистичні таблиці, графічні малюнки і рисунки. Крім вже згаданих, — це графічні зображення Львова, Галича, гуцульського танцю “гайдук”, за яким вчений спостерігав, будучи запрошеним на весілля, а також — типи гуцула і гуцулки, підльвівського міщанина та міщанки, галицького єврея і єврейки та інші.

Містячи таку велику кількість різнобічної інформації, книга Гакета стала своєрідною енциклопедією знань про описані в ній землі кінця XVIII століття і досі не втратила свого історичного, навіть історико-документального значення, а подекуди і наукової актуальності. Однак, не ставлячи завданням даної статті більш детального огляду й аналізу карпатознавчої праці Гакета, відсилаємо зацікавлених до опублікованих вже матеріалів про неї [6], відзначаємо при тому їх, на жаль, невелику кількість, — явно неспівмірну цінності цього визначного твору австрійського вченого і його подвижницької наукової діяльності на Україні в цілому.

Зокрема, вченому закидали проавстрійську та промонархічну спрямованість його діяльності, його часом саркастичні і гострі випадки проти слов'янських народів оцінювались як нецивілізовані і глупі. Однак промонархічність праць Гакета — ілюзорна. Навпаки, вражає сміливість, з якою він критикував колонізаційну політику та всю систему управління Габсбурзької монархії, різні хиби функціонування її народного господарства, освіти тощо. Вчений дозволяв собі це, незважаючи на особисте знайомство з високими особами Австрійського Двору, навіть з самим цісарем Йосифом II. А щодо, начебто, зневажливого ставлення до слов'ян, то з думками про невідповідність рівня культури, освіти, побуту й життя слов'ян рівневі інших, більш розвинутих народів Європи на сторінках праць Гакета, як і в його листуванні, справді неодноразово зустрічаємося. Однак у цих випадках він керувався не якимись расово-дискримінаційними ідейними концепціями, а прагненням до об'єктивного зображення здебільшого складних і невітшних реалій життя слов'ян. Як вчений, який сповідував ідеї просвітництва, він ненавидів будь-які прояви деспотизму і тиранії, визиску людей. Його праці сповнені співчуття до поневолених і роздумами про поліпшення їх долі, про те, як змінити споконвіку криваві шляхи історії.

Це надавало його працям глибокого філософського змісту і гострої публіцистичності. А часом гострі репліки в його працях адресовані не тільки і не стільки слов'янам, як усяким проявам суспільної, політичної чи наукової обмеженості, які протягом життя йому часто доводилося долати; їх гострота зумовлювалась бурхливістю і нестримністю реакції його запального, навіть холеричного характеру.

З особливою силою це позначилося на другій з названих його українознавчих праць, в якій описана подорож вченого в 1797 році зі Львова на Південь України, в Крим і Запоріжжя. Зазначимо, що на відміну від першої, карпатознавчої, ця праця на Україні була невідомою. Лише недавно нам вдалося виявити її за бібліографічними джерелами, і її огляд вперше подано у згаданому вже збірнику “Бальтазар Гакет і Україна”. Там же публікуються великі її фрагменти в українському перекладі Христини Назаркевич [7].

Ознайомлення з цим невідомим і досі не введеним у науковий обіг твором дає всі підстави вважати його одним з найцінніших не тільки щодо закладеної у ньому інформації про вперше здійснене вченим з України обстеження великих просторів її Півдня, а також Криму, з огляду на згадану вище гостру публіцистичність викладу. Опис своєї подорожі, опублікований під довгою назвою у популярній вже тоді формі листа “до одного приятеля у Л.” [Лейпцігу, Львові? — *М.В.*], автор, безумовно, здійснив вже після повернення до Львова на матеріалах попередніх дорожніх заміток. Свідченням цього є невеликий вступ до

праці, в якому на основі власних спостережень деспотичної політики Росії на “новопридбаних” землях вчений робить сміливе, як на той час, узагальнення, затаврувавши деспотизм, у якій би формі він не проявлявся — загарбницьких воєн, кривавих революцій чи тиранічних політичних режимів. Бо масове винищення людей і плодів їхньої праці і духу, на думку вченого, не сприяє історичному прогресу, навпаки, суперечить його природним еволюційним законам. Тому, підкреслює він, усі завойовницькі війни і революції, коли б вони не відбувались — учора, сьогодні чи в майбутньому, в кінцевому результаті історично безплідні і приречені. Зазначимо, що подібних поглядів вчений дотримувався і раніше на основі власного досвіду як учасника Семилітньої війни і під впливом актуальних тоді подій французької революції. Але з такою категоричністю і далекоглядністю, що підтвердилась усім наступним розвитком історії, аж до наших днів, він висловився саме під враженням побаченого під час подорожі. Своє вступне слово вчений писав не тільки з думкою про винищуване тоді Росією населення Сходу України і Криму, але й про долю тих слов’янських народів Австрійської монархії, серед яких йому доводилось жити протягом багатьох років і які також піддавалися проявам деспотії. Він закликав їх до протистояння будь-яким утискам, бо доки народи не усвідомлять необхідність цього, доти вони будуть приречені на страждання й поневолення.

Як і попередні подорожі Гакета, ця також була складною з точки зору тих наукових завдань, які він ставив перед собою, і небезпечною через ризик для життя, якому він піддавався, мандруючи невідомими чи маловідомими землями. А саме такими для нього були і “новозавойовані” Росією землі, які охоплювали контрольовані раніше Запорізькою Січчю території Запоріжжя і Півдня України аж до Чорного моря і які після зруйнування Січі 1775 року стали небезпечними через можливість розбійних нападів. До цих земель входив і Крим, віроломно знищений Росією після підписання з Кримським ханством т.зв. Кючук-Кайнарджійського договору 1774 року, а також — захоплене Росією після другого розподілу Польщі українське Правобережжя, яке перебувало під владою останньої ще з часів її Андрусівського договору з Росією в 1667 році.

Подорож ускладнювалась ще й тим, що згадана територія, як і увесь регіон Північного і Південно-Західного Причорномор’я, в цей час були охоплені епідемічними спалахами чуми, що наражало вченого на смертельну небезпеку, вимагало мужності і обережності. Крім того, на відміну від попередніх своїх подорожей, які часто здійснював у товаристві досвідчених провідників, тепер Б.Гакет був зданий на ласку чиновників здеморалізованої хабарництвом напіввійськової російської адміністрації, серед яких, щоправда, все ж траплялися такі, у яких знаходив розуміння і підтримку. Дошкуляла і погано організована робота тодішньої пошти, транспортними засобами якої він змушений був користуватися. Йому часто доводилось мати справу з недоброчесними візниками, вдвічі і більше переплачувати кожен відрізок запланованого маршруту.

Якщо судити з заголовку праці Б.Гакета і місяця її опублікування, то головною метою його подорожі мало б бути, можливо, інспіроване урядовими чинниками Австрії проведення своєрідної розвідки про стан торгівлі і промислів на згаданих землях, а також спроба встановлення відповідних торговельних і промислових контактів з Росією, якій не так давно у війні з Туреччиною 1787 – 1791 рр. Австрія, як її союзниця, допомогла здобути вирішальну перемогу у битві під Фокшанами біля ріки Римнік (нині Румунія). Вивченню торговельного і промислового потенціалу згаданого регіону Б.Гакет і справді приділив чимало уваги, як і проблемі налагодження міждержавних взаємин, зокрема належного функціонування австрійських консульських служб в Росії. Та все ж основною метою подорожі було наукове обстеження згаданого регіону, яке, за традицією, він здійснював комплексно як природознавець, географ, геолог, медик, етнограф, врешті, про що вже була мова, як історик, політолог і соціолог. Щоправда, невеликий розмір праці (всього до трьох аркушів друку) не давав вченому особливого простору для розгортання ґрунтовних досліджень, і часто його спостереження — стислі, протокольні-статистичні. Часом увагу вченого відволікали і неістотні подробиці і чутки, навіть побрехеньки й анекдоти. Однак все це — результат побаченого й почутого, осмисленого і пережитого ним, отож зберігає характер історичного документу. Наперед зазначимо, що даний, чи не перший, огляд подорожі Б.Гакета в ці краї не претендує на вичерпне висвітлення закладеної у ньому інформації. Метою статті є лише попереднє ознайомлення з ним, щоб хоч би через двісті

років після його першої публікації він став досягненням дослідників історії України кінця XVIII століття.

До цієї, як і до попередніх своїх подорожей, Б.Гакет готувався ґрунтовно, ознайомившись з доступною йому літературою про цей регіон (свідченням чого є численні посилання на неї в даному описі), і чітко визначивши її маршрут і термін його проходження. Почався цей маршрут з першого пункту переходу з Галичини в Росію через річку Збруч біля села Гусятин на Поділлі, далі проходив землями, що недавно належали Польщі, до Кам'янця-Подільського і Могилева-Подільського, вздовж Дністра до Дубосар, Овідіополя, Одеси, Очакова, врешті Херсона на Дніпрі та до Криму. Цей відрізок подорожі позначений першими враженнями вченого від зустрічі з незвичайними для європейця проявами підозрілості і неакуратного поводження з чужинцями при перевірці документів, некомпетентності при огляді потрібної вченому наукової літератури, а також вимогами додаткових, крім візи на в'їзд, внутрішніх дозволів на кожен відрізок маршруту тощо. Однак попри все, загартованого до всяких несподіванок в дорозі Б.Гакета оволодівала пристрась дослідника, і вже в описі Кам'янця-Подільського знаходимо цікаві спостереження і міркування. Зокрема, його, як знавця фортифікаційної справи, здивувала оборонна неспроможність цього прославленого в історії і літературі міста-фортеці, яке з усіх сторін було доступним для гарматного обстрілу, через що вчений назвав його сатирою на фортецю. Відзначив також повний занепад міських будівель, монастирів і церков і, зокрема, житлових будинків, знищених й занецижених російськими військовими частинами до тої міри, що після них ніхто не наважувався у цих будинках жити. Щоправда, зауважував він, останнім часом через жорстокі заходи відомого царя-солдафона Павла I, який військову дисципліну намагався піднести обрізуванням вух і клеймуванням ніздів солдатам, справи з санітарією тут дещо поправились, проте місто справляло враження напівзруйнованого, опустілого і брудного. Виділялась лише гарна, ущільна ще з часів турецького панування мечеть. З освітніх закладів працював лише ліцей під управою монахів-василіян. Як медик, Гакет поцікавився роботою розміщеного тут губернського медичного департаменту, який звався "управою" і складався з п'яти медиків цивільної і військової служби, до яких при потребі приставляли ще по двоє-троє інших лікарів. "Управа" підлягала медичній колегії у Петербурзі і через далекі відстані керувалася нею формально і недостатньо. Докладно Гакет зупинився і на правах, обов'язках і становищі приватних лікарів у цьому краї, які здебільшого працювали у посіlostях високих чиновників і дворян. Подив Гакета викликала велика кількість у місті військових та цивільних чинів, які носили величезну кількість різного роду відзнак, медалей і орденів не тільки на мундирах, але й по кілька на шії. Могилів-Подільський, який до зайняття Росією був відомий як великий торговельний центр, через закриття кордону по Дністру і перекриття контактів з сусідніми країнами повністю занепадав у торговельному відношенні. Заселений наполовину євреями, також справляв враження запустілого і брудного містечка.

Проїжджаючи далі дорогами понад Дністром в умовах надзвичайно спекотного літа, Гакет спостерігав вигорілі поля, на яких тільки де-не-де збереглися насадження. Відзначив також характерну подільську рослинність і геологічну будову Поділля з перевагою біло-сірих вапняків. Зазначимо, що такі спостереження вчений робив упродовж усієї подорожі. Покинувши землі, що колись належали Польщі, і досягнувши знайомих йому з попередніх подорожей Придністровських степів, вчений відзначив різючі зміни після зайняття їх Росією. Зокрема, з цих місць повністю щезли кочові племена ногайських татар, життя і побут яких він описав у другому томі своїх подорожей у Північні Карпати, а розташоване тут місто Дубосари — на той час брудне, занехаяне містечко, було переповнене російськими військами. Степи аж до Чорного моря були повністю вигорілі. Після втомлюючої подорожі Гакет прибув у невеличке укріплення поблизу Дністра — Овідіополь, де, як йому доповіли, був колись засланий і помер славетний римський поет Овідій. До факту поховання тут Овідія Б.Гакет поставився скептично, бо, як він писав, ще під час його подорожі в 1764 році берегами Чорного моря до Варни йому також говорили про те саме і навіть неподалік цього міста показували місце поховання поета. Тож, помінявши поета цитатою однієї з його поезій, він зупинив свою увагу на іншому, а саме, на зміні географічних назв черговими завойовниками. Із роздумами вченого над цією проблемою зустрічаємося при зіставленні ним попередніх і нових назв багатьох міст і

місцевостей, де вченому вдалося побувати, зокрема, в Одесі, Херсоні, Сімферополі та інших.

І він приходить до висновку, що найпершим наслідком завоювань усіх часів залишається довільна і насильна зміна географічних назв, що зумовлює хаос і труднощі в історичних дослідженнях. Притому він іронізує над імперіалістичними амбіціями “Північної семіраміди”, тобто Катерини II, з легкої руки якої численні корінні назви, зокрема татарського походження, замінялись російськими. Так, непомітна місцина, назва якої означала овече поле, була замінена на Овідіополь; відома місцевість Чорноморської затоки Гатжебі — на Одесу; Кримський півострів узурпаторка планувала перейменувати в Новогрецію, а засноване нею на Дніпровському лимані, за висловом вченого, гниле місто вона назвала Херсонесом Босфорським на зразок славетної грецької колонії в Криму Херсонеса Таврійського. Така ж доля спіткала і корінну назву міста Ак-Мечеть, своєвільно перейменовану в Сімферополь.

Дещо довше Б.Гакет затримався в Одесі, опис тодішнього вигляду якої, безумовно, становить значний інтерес. Отож, заснованому 1794 року місту імператриця прагнула надати великого розмаху, що позначилося на плануванні надзвичайно широких на той час вулиць і на вигляді адміністративних, військових та житлових будівель. Проте після смерті цариці 1796 року темп будівництва в місті уповільнився, а подекуди й припинився, тому Гакет звернув більшу увагу на розвиток Одеси як морського порту, який мав хороші передумови для розгортання міжнародної торгівлі. Щоправда, в Одесі на той час працювала лише одна гідна уваги торговельна фірма, а інші його причали, за винятком новозбудованого молу, були непридатними для швартування великих суден. Тоді з Одеси експортувалася переважно сировина — збіжжя, ліс, віск, лій, вовна, худоба тощо, ввозилися цукор, різні сорти вин, цитрусові, галантерейні товари, сукно тощо. Вчений відзначив і курйозний прояв “міжнародних” торговельних взаємин на прикладі трагічної долі турецького судна, обслугою якого була російська команда. По прибутті у порт команду разом з власником і пасажиром висадили на берег і скерували на 42-денний протичумний карантин, а після смерті одного з прибулих, начебто від чуми, за наказом губернатора Бердєєва корабель з товаром на суму 40.000 піастрів було спалено. Досвідченим морякам вночі на невеликій шхуні вдалося втекти, а про долю інших пасажирів Гакет не подає відомостей.

Закінчивши на цій невеселій ноті розповідь про Одесу, вчений ще кілька днів обстежував особливості одеських лиманів та їх характерну рослинність і, враховуючи небувалу спеку цього літа, в подальшу дорогу до Очакова вибрався вночі.

До Очакова вчений прибув 12 липня за новим стилем. Він планував податися звідси невеликим кораблем до Стамбула, однак відмовився від цього наміру через необхідність проходження обов’язкового 42-денного протичумного карантину. Строки подорожі не залишали на це часу. Отож, повернувши на Північ, щоб дістатися в Крим і подолавши лиман Південного Бугу, він через день прибув до Херсонеса на Дніпрі. У цьому місці затримався довше, ніж в Одесі, бо засноване, як він писав, ще 15 років тому місто було вже достатньо розбудоване і становило для Гакета значний інтерес. Передусім оглянув міську фортецю, добре забезпечену в оборонному і побутовому відношенні. У ній містилися просторі кошари, арсенал, військовий шпиталь, будинки для генералітету. Посеред великої площі знаходилася “модерна” церква, а біля неї — кілька поховань тодішньої знаті; серед них — померлого 1791 року “деспота” і фаворита Катерини II князя Потьомкіна. Навпроти фортеці розміщався суднобудівельний завод, де будували різного роду кораблі — воєнні, торговельні — для поповнення річкового флоту.

Свої відомості про тогочасний Херсон Гакет завершив згадкою про те, що тут знаходилося генеральне австрійське консульство. А стосовно мешканців міста зазначив, що крім великої кількості росіян — військових і цивільних чиновників, у ньому проживали представники різних народностей — греки, вірмени, німці, “польські євреї”, а також виселені з Криму татари. Від себе додамо, що проживали тут і українці, зокрема нащадки тієї частини козацтва, яке після захоплення Росією Запорожжя не подалося за рубіж у новостворювані Січі, а залишилося на вже освоєних ними землях. У цьому переконує опис Гакетом церковного обладнання і відправи, під час якої, за його словами, віруючі часто хрестилися із словами “Господи помилуй”.

Це нагадало йому відправи іллірійців, тобто сербів, які, однак, як підкреслив вчений, замість звуку г (H) вимовляли г (G). Отже, тим самим вчений відзначив українську вимову віруючих Херсона. Характеризуючи стан торгівлі у місті, Гакет назвав кілька торговельних фірм і серед них — найбільш відомого купця Скадовського; згадав також про торговельну активність євреїв і вірмен. Порівняно з іншими південними містами Херсон був непогано озеленений, у ньому був парк для відпочинку, а кілька верст за містом знаходився великий, добре впорядкований маєток графа Вітте. З найбільш характерних для цієї місцевості овочів запам'яталися Гакету знамениті херсонські кавуни, а також схожі на європейські огірки кабачки, без яких тут не обходився жоден стіл.

Про ще одну знаменну подію, пов'язану з Херсоном, дізнаємося з Гакетової розповіді, а саме — про поховання у степу за кілька верст від міста відомого англійського вченого-філантропа, одного з перших реформаторів тюремної, шпитальної і карантинної справи в Європі Джона Говарда. Після візитації російських тюрем і військових шпиталів він прибув до Кременчука на Дніпрі, згодом подався до Херсона, де в районі воєнних дій з Туреччиною розгорнув протичумну діяльність. У 1790 році, заразившись тифом від хворої аристократки, помер, висловивши, начебто, останню волю, щоб поховали його в Херсонському степу. Гакет відвідав це місце, де побачив доволі високу “піраміду” з написом на вершині і хатиною для сторожа біля неї. Це, очевидно, була висока могила типу козацьких, яких в українському степу чимало. Затертий степовими вітрами напис вчений вже не міг прочитати, проте своє свідчення про виконання останньої волі великого англійця залишив¹.

Не щастило Гакетові в дорозі з Херсона у Крим. З якоїсь причини не пробив собі дозволу на дальший відрізок подорожі, а приватно найнятий візник заблукав у Приазовських степах. Виручила їх лише випадкова зустріч з татарською оселею, де знайшли харч для себе і коней. А згодом трапився їм невеликий військовий загін, з на диво ввічливим генералом, який скерував Гакета у бажаному напрямі. Справжнім відкриттям для вченого було феноменальне явище, за яким спостерігав з наближенням до вузького Перекопського перешийка і яке полягало в різкій різниці кольорів водоймищ обабіч цього перешийка — біло-сірий колір (від вмісту солі) вод Сиваша зліва і темно-чорний — вод самого моря справа. Проте настрої зачудування змінився на гнітюче враження після в'їзду на територію самого півострова і зустрічі з нечастими та вщент зруйнованими внаслідок віроломної політики Росії або покинутими татарськими селами.

Та все ж, з наближенням до головного адміністративного центру Криму Ак-Мечеті, перейменованого у Сімферополь, краєвиди пожвавлювалися деякою рослинністю і, врешті, зустрічю з самим містом, що потопало в садах, обіцяючи подорожнім справжній відпочинок. З особливою радістю Гакет сприйняв звістку про проживання у місті відомого природознавця і геолога, дослідника Уралу, Кавказу і Криму, німця за походженням П.Палласа (1741 – 1811).

І справді, зустріч і взаємини з Палласом протягом майже місячного перебування Гакета в Криму справили на нього глибоке враження, полегшували його побут і дослідження цього краю. Однак, попри високі Палласові державні посади і добре влаштований побут в Криму, де він проживав з родиною, Гакет відзначив повну ізольованість його від центрів європейської науки, безперспективність видання численних його нових, зокрема, присвячених Криму праць, а також поганий стан його здоров'я, підірваного багаторічною працею на користь російської науки. Кілька подорожей, зокрема перших, Гакет зробив у товаристві Палласа, та згодом самотужки вибирався у мандрівки конем або пішки, приділяючи особливу увагу обстеженню гірських масивів Криму, а також найбільш відомих його прибережних міст — від Заходу до Сходу півострова аж до Азовського моря. Насамперед, він захотів побачити колишню столицю Кримського ханства — Бахчисарай — єдине місто Криму, з якого, з ласки цариці, корінне татарське населення не підлягало виселенню і де воно проживало компактною групою. Розташоване в головині невисокого

¹ Поцікавившись долею могили Дж.Говарда (1725 – 1790), в енциклопедичному словнику Брокгауза (Т.IX, 1893, с.9) ми знайшли іншу інформацію, а саме: його могила у вигляді сонячного годинника з обеліском і бронзовим медальйоном вченого в кінці XIX століття знаходилась у Херсоні напроти міського шпиталю і тюрми, і це місце також було обране, начебто, за останньою волею вченого. На мармуровій плиті були вибиті слова “Ad sepulchrum stas, quisquis est, amici” — (Ким би ти не був, біля могили — ти друг). Була це символічна могила чи місце перепоховання справжніх останків вченого із степової могили і чи збереглась вона до сьогодні — питання для зацікавлених.

плато, майже позбавлене зелені, це місто, хоч і було тоді доволі людним, все ж справляло враження опустілого, як і колишній ханський палац з його численними кімнатами, гаремом, садом, мечеттю, який і справді давно спорожнів і тепер охоронявся лише сторожею.

Із західних міст першим Гакет відвідав Євпаторію, де крім татар, проживали і люди “кавказької національності”, займаючись торгівлею і збутом солі, яку здавна у великій кількості добували тут з навколишніх озер, зокрема з найбільшого з них — Саки. Торгівля підтримувалась стабільністю тодішньої обігової валюти — дуката, вартість якого становила три рублі. У місті збереглася красива мечеть. З його берегів у ясний день було видно Севастопольські бухти з флотом, а в його околицях працювало кілька вітряків. В глибині півострова вітряків було досить багато. На Західному березі вчений відвідав ще Карафу-базар, в якому від руйнувань уціліло аж сім великих мечетей, а також Балаклаву — давню грецьку колонію, що славилася торгівлею ще з генуезьких часів. Окрему подорож вчений присвятив славетному Херсонесу Босфорському і морському портові Севастополю. З давньої культури вчений не застав і сліду. Місто було настільки зруйнованим і пограбованим, що про його відбудову не могло бути й мови. А Севастополь, розташований на крутому скелястому узбережжі, відбудовувався. Та Гакет особливу увагу звернув на знамениту затоку міста, яка, за його словами, природними бухтами й глибокими каналами, де міг розміститися величезний флот, не мала рівних в Європі; за винятком лише дещо схожої на неї затоки на острові Менорка, де колись вченому довелося бути. На той час в порту перебував невеликий військовий флот з кількома кораблями, здобутими у турків.

У Кримські гори Гакет вибирався неодноразово і обійшов їх від першого хребта на Заході півострова через могутній Чатирдаг аж до останніх їхніх відрогів на Сході, звідти вже виднілось Азовське море. Він залишив низку спостережень про рослинний світ цих гір, їх висоту, яку вимірював за допомогою термометра, кліматичні умови тощо. А на основі обстежень їх геології і специфічного вигляду висунув гіпотезу про те, що цей гірський масив народився в глибинах тих морів, які колись сягали ще північного сходу Європи, і “оголився” лише після їх відступу на південь. Він зафіксував і деякі феноменальні явища цих гір, зокрема, розміщене на значній висоті озеро, береги якого повністю були покриті грубим шаром солі, що під сонячним промінням справляло сильніший ефект, ніж покриті снігом вершини Альп. У горах набрів вчений також на збудований на скелястому урвищі православний монастир, з монахами якого, за звичкою, провів дискусію на філософсько-релігійні теми. Поєднуючи свої мандрі в гори з обстеженням розташованих у їх підніжжях околиць і поселень, вчений особливу увагу приділив славетним колись містам-фортецям Судаку і Кафі, перейменованій у Феодосію. Обидва міста вражали руїнами давніх фортифікацій, залишками житла, мечетей та інших слідів культури татарського населення, а також занепадом його торгівлі та окремих проявів життєдіяльності. І якщо, попри все, Судак та його околиці піднімалися з занепаду, зокрема через відродження найбільших і найкращих в Криму виноградних плантацій, а також завдяки виробництву вина, схожого на шампанське, то Кафа ледве животіла. Колись квітуче, майже 100-тисячне місто, тепер налічувало заледве десять-п’ятнадцять тисяч мешканців, з яких татарське населення через знищення місцевої адміністрації, шкіл, мечетей і т.ін., майже повністю перетворилося в обслуговуючий персонал нових адміністративних і військових структур. Роздумуючи над долею цього міста з висоти руїн його старовинної фортеці, Гакет тут, як і у вступі до свого трактату, доходив висновку про безплідність варварських завоювань і нищення одних народів іншими, що найбільш виразно виявилось в історії Криму. Бо саме тут засновані ще греками колонії були завойовані генуезцями, яких, в свою чергу, винищили турки і татари; тепер така ж доля спіткала татар через завоювання півострова Росією. Уявляючи важкі картини розправ над татарами, більшість яких було зігнано з родючих південних земель до безводні степи Приазов’я, де вони тисячами гинули з голоду або рятувалися еміграцією до Туреччини, вчений нагадав такі ж спустошливі, протягом віків, напади татар на території найближчих сусідів — України, Польщі, Росії, коли відправляли у розбійницькі походи до 50.000 коней, руйнуючи усе на своєму шляху, збагачуючись на торгівлі захопленим ясиром, на муках і стражданнях невинних людей. Тому альтернативу цьому кривавому шляхові історії вчений вбачав у дотриманні людьми законів справедливості, пошануванні прав кожного народу на існування та у протистоянні будь-яким проявам деспотії і тиранії.

Дотримуючись цих поглядів, в описі “кримської” частини своєї подорожі Гакет однаково гостро реагував і на прояви деспотизму російської адміністрації проти власного народу. Зокрема він гнівно затаврував антигуманну суть побаченої ним військової муштри за введеним царем Павлом I прусським уставом, згідно з яким солдати мусили шмагати палками один одного. “О, варвари, коли настане вам кінець”, — не вгамовувався вчений після побаченого, з іронією висловившись при цій нагоді і про ту шкоду, якої завдає природі щоденне забезпечення тисяч російських солдатів палками для муштри. Гнівно зреагував він і на погрози згаданого ним ще при описі Одеси генерал-губернатора Бердєєва присудити по сотні батогів відвідувачам тільки за те, що посміли звернутися до нього з якимсь проханням.

Значний інтерес мають зафіксовані Гакетом під час Кримської подорожі спостереження етнографічного характеру. Одним з перших був опис рідкісної на той час валки ногайських татар і мандрівного циганського обозу, що слідував за нею. Татарська валка складалася з кількох двокільсних кибиток, які, незважаючи на небуденну, більш ніж сорокаградусну спеку, були щільно обтулені фільцовим покриттям з єдиною невеликою віддушиною. В кибитках їхали жінки і діти, валку супроводжувала чоловіча сторожа на конях, і все це справляло гнітюче враження. Тому свої симпатії вчений віддав гомінкому циганському обозові, зокрема його привабливим жінкам, південну вроду яких протиставив холодним блідолицим красуням північної Європи. Та найбільше уваги протягом подорожі вчений приділив описові корінного татарського населення, чому сприяли численні особисті знайомства і контакти вченого з представниками різних його верств — від селян, торгівців і різного роду допоміжних служб до татарської знаті — мурз.

Останні ще подекуди збереглися в Криму, володіючи добре загосподарованими маєтками, садибами, невеликими гаремами. З притаманним йому тактом вчений привідкрив завісу над своєрідним “табу” — життям татарського жіноцтва, яке за умов діючого мусульманського закону про багатоженство чоловіків, справляючись з домашніми обов’язками, а подекуди і важкою працею в полі, все ж уміло берегтися від стороннього ока і ладити між собою. Великою мірою завдяки цьому побут татар відзначився високою культурою, житло було чистим і охайним, а їжа смачною. Крім того, вчений вказував, що попри занепад життя в умовах завоювання і нищення їх матеріальної та духовної культури, кримські татари дотримувалися своїх традицій, зокрема релігійних, відзначалися стриманістю поведінки і гостинністю, готовністю при потребі прийти з допомогою, чим, на думку вченого, вирізнялися серед інших представників мусульманства. Саме таким узагальненням завершив Гакет опис своєї подорожі по Криму, підкресливши, що кримські татари запам’яталися йому як народ, який заслуговує на повагу і який може служити прикладом для інших представників мусульманського світу.

Зворотний шлях вченого з Криму до Львова не був точним повторенням того маршруту, яким він дістався до Криму, хоч спочатку пролягав через той же Перекопський перешийок і Приазов’я до Херсона. Вдруге опинившись у цьому місті, після невдалої спроби потрапити на Херсонську верф, Гакет вирішив докладніше придивитися до торговельної справи міста, враховуючи те, що тут знаходилися головні товарні склади і відбувалися торговельні трансакції Таврійської губернії, куди входили Південь України і Крим. Наперед скажемо, що зроблений Гакетом аналіз цієї справи зберігає значний історичний інтерес, засвідчує ґрунтовну обізнаність і компетентність вченого у такій, здавалось би, далекій від його наукових інтересів, галузі знань. Зокрема автор відзначив, що через брак російських промислових товарів у тутешній торгівлі, імпорт переважав над експортом. В основному це зумовлювалося слабким промисловим розвитком Росії і наслідками останньої війни з Туреччиною, що привела до повного занепаду торгівлі в Чорноморському басейні. Негативно на торгівлі позначилася і відсутність кваліфікованих кадрів, які сприяли б розвитку зв’язків із зарубіжними країнами, а також — нестабільність різних торговельних фірм, які щезали так швидко, як з’являлися, що завдавало шкоди їхнім партнерам. До негативних явищ автор відносив і погану роботу місцевої пошти не тільки через надзвичайно високі ціни за послуги, але й розголошення фінансових таємниць іноземних торговельних представництв. Вказував автор і на потребу відповідних державних постанов щодо валютної стабілізації, бо різна вартість дуката в різних регіонах призводила до банкрутства іноземних фірм. Вказував і на слабкі австрійсько-російські торговельні зв’язки, оскільки бачив тут представників переважно із

слабо розвинутих регіонів Австрії, неспроможних представляти торговельні інтереси монархії.

У цьому зв'язку Гакет торкнувся і діяльності функціонуючого у Херсоні австрійського генерального консульства, яку він вважав недостатньо активною. На його думку, у ньому, як і в інших консульських установах Австрії, мали б працювати висококультурні, освічені люди з бездоганною поведінкою, які могли б належно репрезентувати свою країну, пропагувати знання про неї, нав'язувати вигідні для неї зв'язки в галузі державних, культурних і торговельних взаємин. А тим часом йому часто доводилося зустрічати таких працівників австрійського консульства, які не знали не тільки чужих мов і мови країни, в якій перебували, але й історії і культури власної батьківщини.

Херсон був останнім пунктом подорожі Гакета, який співпадав з попереднім маршрутом. Далі вчений думав шляхами поміж Бугом і Дніпром дійти до Києва, щоб оглянути, як він писав, “Мекку православних” — Києво-Печерську лавру. Однак відмовився він від цього наміру і з Херсона звернув до Миколаєва над Бугом. Тут пробув кілька днів, визнавши місто найкращим в усій Таврії. Зокрема відзначив його широкі вулиці, гарні площі і будівлі, а також “адміральські будови”, які разом з верфью займали надзвичайно велику територію. Дуже корисним для себе вважав короточасне знайомство і дружбу з полковником російської армії, італійцем за походженням Скарабеллі, який захоплювався хімією та мінералогією і з яким проводив час у наукових дискусіях. Можливо, під впливом цих дискусій Гакет не повернув з Миколаєва на Захід, а залишивши “ріку Буг зліва” і подолавши Інгул, подався у Запорозькі, або “Гайдамацькі”, степи. Зробив це, як підкреслював, незважаючи на погану славу цих степів як небезпечних для подорожника через розбійницькі напади. Перший день мандрівки вчений спостерігав за великими водяними птахами цього регіону, згодом обстежував породи ґрунтів, зокрема поклади наявного тут граніту, його склад і будову. Саме глиби граніту, залягаючи на величезній території від міста Інгульця до Торговиці, простягалися аж до Дніпра, формуючи на ньому “невеликі водоспади”. Під цими “водоспадами” вчений, очевидно, мав на увазі славетні Дніпрові пороги. Однак з надзвичайно стислою і побіжною опису цього, як, до речі, і наступних відрізків зворотного шляху Б.Гакета до Львова важко зрозуміти, чи вчений таки дійшов до берегів Дніпра і сам спостерігав за небуденним явищем його порогів, чи згадав про них лише на основі інформації з наукової літератури. Відповісти на це питання допомогли б хіба що записи у дорожніх блокнотах вченого. Однак, чи збереглися вони і де їх шукати?

Натомість докладніше вчений описав несподівану зустріч великої групи кріпаків, гнаних під наглядом солдатів з України (Малоросії) в Крим, яких разом з жінками і дітьми продали їхні колишні власники. З цього приводу Гакет у звичайній для нього манері непримусовності до деспотії піддав нищівній критиці указ Катерини II про закріпачення вільних колись селян України, наводячи негативні відгуки європейської преси на цю тему і називаючи поневолення народів Російською імперією найжорстокішим у світі.

Покинувши засушливу степову зону своєї подорожі і радіючи зеленому світові українського лісостепу, його селам і містечкам, в описі подорожі вчений зупинився лише на окремих з них, примітніших в історичному відношенні. Зокрема назвав Торговицю, згадавши її з нагоди т.зв. Торговицької конфедерації польської шляхти, анархічна політика якої прискорила падіння польської держави. В Умані і досі залишалися сліди гайдамацького повстання, головною причиною якого вчений вважав утиски шляхти на Україні і вірність її населення православної релігійній традиції, що зокрема проявилось у великому культі ікони, встановлюванні вівтариків з лампадами у кожній українській хаті.

З Умані через Тульчин Гакет хотів податися до Кам'яця-Подільського і звідси — на перехід у Галичину. Однак цьому перешкодило розповсюдження в районі Хотина пошесті чуми, і, щоб уникнути багатоденного перебування у карантині, йому довелося звернути на Північ, щоб дістатися до Галичини через Радивилів. Все ж наприкінці опису подорожі вчений вважав своїм обов'язком розповісти про організацію карантину з приводу вибуху якоїсь пошесті у замешканому євреями містечку Сатанів і ще двох близьких сел. Як згодом виявилось, це не була епідемія чуми, однак, страхуючись від неї, згадувана раніше медична “управа” з Кам'яця-Подільського організувала карантин за усіма правилами тодішньої боротьби з інфекціями. Місце карантину було оточене трьома кордонами, один з яких пильнували військові, два інші — здорові мешканці сіл. Хворим надавалася необхідна

допомога. Здорові після карантину звільнялися. На основі цих спостережень Б.Гакет виступив проти несправедливої зарубіжної інформації про те, що безнадійно хворих у таких карантинах начебто відстрілювали солдати. Спростовуючи брехливі чутки і подаючи правдиві відомості про побачене ним під час подорожі, публікація праці Гакета у Лейпцігському журналі насамперед адресувалася німецькому, як і всьому європейському, загалові. І у цьому відношенні вона свою роль виконала.

Та для нас праця Гакета особливо цінна тим, що стосувалася української історії, її народу, його життя і культури. Завдяки цьому її автор назавжди вписав своє ім'я в історію і науку України, залишивши свідчення про себе не тільки як про визначного вченого-просвітителя, але як і про сміливу відчайдушну людину, яка жертвувала своїм здоров'ям і навіть життям в ім'я історичного прогресу, утвердження передових наукових ідей своєї доби.

Тому приємно відзначити, що останнім часом в Україні, хоч і поволі, пробуджується зацікавлення Гакетом і його науковою діяльністю. Характерно, що подібний процес відбувається в інших слов'янських країнах, зокрема Словенії. Майже одночасно, від початку 1990 року, в обох країнах з'явилися збірники з публікаціями розвідок і матеріалів до вивчення життя і діяльності вченого, зокрема переклад національними мовами його знаменитої "Автобіографії" (написаної 1812 року французькою мовою і вперше опублікованої 1908 року німецькою). Щоправда, у Словенії в 1996 році у прекрасному оформленні вийшов друком словенський переклад однієї з найкращих слов'янознавчих праць Гакета, написана у Львові 1801 – 1803 роках — "Veneti-Iliri — Slovani" (B. Hacquet. *Veneti — Iliri — Slovani / Poslovenil in prinedil Rasto Svajgar. — Nova Gorica, 1996. — 199 s., il.*).

У нас поки що з'явилися українські переклади лише невеликих фрагментів його праць. На повний їх переклад, мабуть, доведеться ще довго чекати. І все ж, саме на Україні, у Львові, народилась ідея міжнародної Гакетівської конференції, яку восени 1997 року вдалося здійснити, завдяки старанням Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. Тема конференції "Бальтазар Гакет — дослідник Південно-Східної і Центральної Європи" збирала вчених не тільки України, але й Словенії, Німеччини, Словаччини. Вони виступили з доповідями про найрізноманітніші аспекти подвижницької діяльності Гакета на благо науки згаданих країн. Провідною ідеєю конференції було вироблення спільних критеріїв оцінки діяльності Гакета, а також об'єднання зусиль вчених різних країн у справі перекладу і популяризації його праць, введення їх у повнокровний науковий обіг. Своєю самовідданою діяльністю на ниві науки і культури європейських народів, зокрема і України, цей унікальний вчений заслужив на їх вдячну і тривку пам'ять.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. У франкомовному звучанні прізвище вченого вимовляється *Аке*. В усіх українських джерелах воно подається як *Гакет*. Дотримуємось цієї традиції.
2. Див.: Бібліографія праць Б. Гакета — Бальтазар Гакет і Україна: статті і матеріали / Автор-упорядник М.Вальо. -Львів, 1997. — С. 110–120
3. Див.: Encyklopeia Jugoslawie. — Zagreb, 1958. — Т.3. — С.645–646; Wester J. Baltasar Hacquet — prvi rasiskova lec nasich Alp. — Ljubljana, 1954. — С.63; Бальтазар Гакет і Україна: Статті і матеріали. — Львів, 1997. — С.152 та інші.
4. Hacquet's neuste phisikalisch — politise Reisen in den Jahrren 1788 bis 1795 durh die Dacischen Sarmatischen oder Nordlischen Karpaten. Theil. 1–4. — Nurnberg, 1790–1796.